महात्मा गांधीप्रणीत पंचायतराज

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहायक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर. जिल्हा वर्धा.

सारांश (Abstract) :

पंचायतराजचा उल्लेख करताना महात्मा गांधींचा ग्राम स्वराज्याची कल्पनेचा उल्लेखही आवश्यक आहे कारणपंचायतींना सर्व अधिकार मिळाले पाहिजेत हेगांधीजींचे स्वप्न पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने 1992 मध्ये संविधानात 73 वी घटनादुरुस्ती करून पंचायत राजसंस्थेची संकल्पना मांडण्यात आली. या कायद्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकाधिक अधिकाराबरोबरआर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाचे अधिकारही दिले.गाव- खेडांना धोका निर्माण झाला तर भारताला धोका निर्माण होईल, असे गांधीचे मत होते. गांधीजींचे भक्कम आणि मजबूत गावांचे स्वप्न पूर्ण करण्याच्या उद्देशानेच 24 एप्रिल 1993 रोजी राज्यघटनेत 73 वी घटनादुरुस्ती करून पंचायतराज व्यवस्था लागू करण्यात आली.

पंचायतीराजमध्ये गांधींची प्रासंगिकता,गांधींची आजची खरी गरज कशी आहे?तसेच स्वातंत्र्याच्या 'अमृत महोत्सवा'त बापूंना आदरांजली वाहण्यासाठी सरकार आणि राजकारण्यांनी आत्मपरीक्षण केले पाहिजे.गांधीजींना ग्रामसुशासन आणि ग्रामस्वराज्याच्या कसोटीवर पंचायत ही सत्ताधारी संस्था म्हणून नव्हे, तर एकोपा जागृत करण्यासाठी एक रचनात्मक संस्था म्हणून विकसित करायची होती. या संस्थेमुळे गावात सुधारणेचे वातावरण निर्माण होऊ शकते, असा त्यांचा विश्वास होता.त्यांच्या निर्णयांचा गावांवर कसा परिणाम होत आहे, हे जाणून घेणे आवश्यक आहेत.

बीज संज्ञा (Key-Words) :
ग्रामस्वराज्य, विकेंद्रीकरण, पंचायतराज, गांधींची प्रासंगिकता, आव्हाने.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives of Research Paper) :

1. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्यसंकल्पनेतून पंचायतराज व्यवस्थेचा ग्रामीण दृष्टिकोण अभ्यासणे.
2. पंचायतराज संबंधीची महात्मा गांधींची प्रासंगिकता काय आहेत याचा विचार करणे.
3. गांधीप्रणीत पंचायतराज व्यवस्थेसमोरील आव्हाने यावर चर्चा करणे.
4. महात्मा गांधीजींच्या विचारांची वर्तमानातील उपयुक्तता समजून घेणे.

गृहीतके (Hypothesis) :

ग्रामीण पंचायतराज व्यवस्थेचा विकासात महात्मा गांधीच्या विचारांचे योगदान आजही महत्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारताचा आत्मा खेड्यात राहतो. 'पंचायतराज पूर्णतः प्रस्थापित झाल्यावर जनमताच्या जोरावर जे काही करता येईल ते हिंसाचारातून कधीच शक्य नाही,' असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांचा इशारा नक्कीच स्वराज्याकडे होता. गांधी स्वतःला गावकरी समजत होते आणि गावातच स्थायिक झाले होते. गावाच्या गरजा भागवण्यासाठी त्यांनी अनेक संस्था स्थापन करून गावकऱ्यांची शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक आणि नैतिक स्थिती सुधारण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. गावांची स्थिती सुधारूनच देशाला सर्वच बाबतीत अजेय बनवता येईल, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. इंग्रज सरकारने खेडी परावलंबी बनवण्याचे षडयंत्र रचले होते, हे समजून घेऊन त्यांनी ग्रामोन्नती हेच सर्व रोगांचे औषध मानले. त्यामुळे संविधानातील कलम ४० अन्वये गांधीजींच्या कल्पनेनुसार ग्रामपंचायतींच्या संघटनेची व्यवस्था करण्यात आली.
महात्मा गांधींना स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात गावांच्या नवनिर्माणाची गरज समजली होती. समाजातील पहिली आणि शेवटची व्यक्ती यांच्यातील वाढती दरी कमी करण्यासाठी गांधींनी पंचायत राज व्यवस्थेच्या स्थापनेला महत्त्व दिले. ग्रामीण जनतेच्या विकासासाठी केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडूनवेळोवेळी विकास आराखडे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी केली जाते, गांधी विचाराच्या अनुषंगाने राबविण्यात येण्याऱ्या विविधउपक्रमांचीअंमलबजावणीही तेवढ्याच गंभीरपणे व्हायला हवी. परंतु पंचायती राजच्या अंमलबजावणीतील आव्हानांमुळे योजनांचा लाभ त्या ग्रामस्थांपर्यंत पोहोचत नाही. यामागील आव्हाने, ज्याची खरोखर गरज आहे, ती प्रशासकीय अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांशी संबंधित यंत्रणांमुळे दिवसेंदिवस वाढत आहेत.पंचायतराज व्यवस्थेची त्रिस्तरीय रचना, तिची पार्श्वभूमी, विविध समित्या आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि पंचायतींच्या संदर्भात गांधी तत्त्वज्ञानाची उपयुक्तता समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

संशोधनाची पध्दती (Research methodology):

प्रस्तुतशोधनिबंधहा दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारलेला आहे. या संकल्पनेशी संबंधीत विविध संदर्भग्रंथ, ग्रंथ, नियत कालिके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेटइत्यादींमधून माहितीचे संकलन करून प्रस्तुत संशोधित पेपर तयार करण्यात आला आहे.

2

लोकशाही विकेंद्रीकरण:-

लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे सत्ता एका जागी केंद्रित करण्याऐवजी ती स्थानिक पातळीवर विभागली जावी, जेणेकरून सामान्य माणसाला सत्तेत आपला सहभाग सुनिश्चित करता येईल आणि तो त्याच्या आवडीनुसार आणि गरजेनुसार राज्यकारभारात योगदान देऊ शकेल. स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राजची स्थापना ही लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना साकार करण्यासाठी उचलण्यात आलेले एक महत्त्वाचे पाऊल होते. गांधीजींच्या शब्दात- "खरी लोकशाही केंद्रात बसून राज्य चालवत नाही, तर ती गावातील प्रत्येकाच्या सहकार्याने चालते."

लॉर्ड रिपन यांना भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे जनक मानले जाते. 1882 मध्ये त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा प्रस्ताव मांडला, ज्याला स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा 'मॅगना कार्टा' म्हणतात. 1919 च्या भारत सरकारच्या कायद्यानुसार प्रांतांमध्ये दुहेरी सरकारची व्यवस्था करण्यात आली आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना हस्तांतरित विषयांच्या यादीत स्थान देण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर, सन 1957 मध्ये, समूह विकास कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा कार्यक्रम (वर्ष 1993) यांचा अभ्यास करण्यासाठी नियोजन आयोगाने (आता NITI आयोग) 'बलवंत राय मेहता समिती' स्थापन केली. नोव्हेंबर 1957 मध्ये, समितीने आपला अहवालात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था लागू करण्याची सूचना केली. सन 1993 मध्ये 73व्या आणि 74व्या घटनादुरुस्ती द्वारे त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला. या व्यवस्थेमध्ये ग्रामपंचायत (गाव पातळीवर), पंचायत समिती (मध्यवर्ती स्तरावर) आणि जिल्हा परिषद (जिल्हा स्तरावर) यांचा समावेश होतो.

पंचायतींच्या संदर्भात गांधी तत्वज्ञान

ग्रामपंचायती प्रभावी होण्यासाठी आणि प्राचीन वैभवाशी जुळवून घेण्यास थोडा वेळ लागेल, असा गांधीजींना वाटत होते. सुरुवातीलाच दंडात्मक अधिकार त्यांच्या हाती दिल्यास त्याचा अनुकूल परिणाम होण्याऐवजी विपरीत परिणाम होईल त्या मुळे सुरुवातीलाच असे अधिकार देतांना सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे, सुरुवातीला पंचायतीला दंड आकारण्याचा किंवा कोणावर बहिष्कार टाकण्याचा अधिकार देऊ नये. गांधीजींचा हा विचार पंचायतीला अधिकारापासून वंचित करण्यासाठी नव्हता, तर अधिकारांसाठी शिक्षा म्हणून संयमपणे वापरायचा होता. महात्मा गांधी म्हणायचे की, भारतातील प्रत्येक गावात पंचायतराज स्थापन झाले तर मी स्वत:च्या या चित्राची सत्यता सिद्ध करू शकेन. ज्यामध्ये पहिली आणि शेवटची व्यक्ती दोन्ही समान असतील किंवा फक्त असे म्हणा की कोणीही पहिला किंवा शेवटचा नसतो. स्वतंत्र भारतात पंचायतींच्या पुनर्स्थापनेचे श्रेय राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांना जाते. त्यांच्या मते शक्यतोवर पंचायती बिनविरोध व बिनविरोध निवडून आल्या पाहिजेत आणि गावाचा कारभार त्यांच्यामार्फत चालवावा.

3

पंचायती राजमध्ये गांधींची प्रासंगिकता

पंचायती राजमध्ये गांधींची प्रासंगिकता गांधींची आज खरी गरज कशी आहे? गांधीजींच्या कार्यपद्धतीचे स्वरूप काय होते? गांधींना ग्रामस्वराज्यात काय हवे होते आणि आज काय चालले आहे यावर चर्चा करणे आवश्यक ठरते. शांतता प्रस्थापित करण्याच्या आणि प्रसाराच्या संदर्भात गांधी विचारांची आंतरराष्ट्रीय गरज आहे, परंतु भारताचा विचार करता, सरकारांना गांधींचा अवलंब करणे अव्यवहार्य आणि अप्रासंगिक का वाटत आहे? गांधींच्या पालनात राजकारण्यांची व्होट बँक नष्ट होण्याचा धोका आहे. स्वार्थापोटीही गांधींचा स्वीकार करणे आजच्या सरकारांना अव्यवहार्य आणि अप्रासंगिक वाटते.गांधींनी पंचायतींना आदर्श प्रजासत्ताक स्थापनेसाठी एक माध्यम आणि पद्धत दोन्ही मानले. सत्य, अहिंसा, समरसता आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य, अस्पृश्य समाज या तत्त्वांचे पालन पंचायतींमध्ये करायचे होते. असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी गांधींच्या आदर्शांनुसार राजकीय पक्षाचा उमेदवार न होता निवडणूक लढवण्याची नैतिकता उमेदवारांना असायला हवी होती. राजकीय पक्षांनी पंचायतींमध्ये पक्षीय आधारावर हस्तक्षेप न करण्याची नैतिकताही असली पाहिजे, पण ती आता लोप पावली आहेत.

गांधीजींच्या आदर्श ग्रामपंचायती

गांधीजींना वाटत होते की, आदर्श ग्रामपंचायती निर्माण करणे किंवा त्यांचा प्रचार करणे सोपे नाही. एका गावाला आदर्श ग्रामपंचायत बनवण्यात संपूर्ण आयुष्य घालवता येते. गांधींनी हे काम अवघड मानले असावे कारण त्यावेळी समाजातील दुर्बल लोक आजच्या तुलनेत जास्त घाबरले होते. खेड्यापाड्यातील दबंग किंवा सावकारांमध्ये आपले मत मांडणे माणसाला सोपे नव्हते. खुल्या ग्रामसभांमध्ये हे करणे अधिक कठीण झाले असते. आजही अशा बातम्या येतात की ग्रामीण भागात दारु माफिया, वाळूमाफिया, भू-माफिया राजकीय बिल्डर्स व ठेकेदार यांनी अवैद्य,भ्रष्टाचार व अनैतिक मार्गाने कमावलेल्यापैसा, संपत्ती वसाधनसमुग्रीच्या जोरावर गावागाड्यातील गावगुंड पंचायतीनवर आपला दबाव निर्माण केला आहेत तर काही करू पाहत आहेत ही वस्तुस्थिती आहेत. अश्या गांधीविरोधी वातावरणातूनपंचायती स्वच्छ, सुंदर व तणावमुक्त करणे आवश्यक आहे.

आपत्तीच्या काळात पंचायतींची जबाबदारी

रोजगाराच्या मुद्द्यावर मनरेगाचे उद्दिष्ट पूर्ण करणे हे पंचायतीचे सर्वात महत्त्वाचे काम आहे. अनेक पंचायतींमध्ये वाचनालय, पाळणा यांसारख्या मूलभूत सुविधाही नाहीत. बहुतांश पंचायत भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रही नाही. या संसर्गाच्या (कोरोना) काळातही सर्दी किंवा तापामुळे गावकऱ्यांना जवळपास 20

4

ते 25 मैल दूर असलेल्या शहरात जावे लागते. आजही खेड्यापाड्यात गर्भवती महिलांसाठी प्रसूतीची सोय नाही. नाट्य, संगीत, साहित्य, क्रीडा आणि कौशल्य विकास यांसारख्या क्षेत्रांत पंचायतीची सक्रियता किंवा सहभाग हवा होता.संक्रमण काळात गरीब कुटुंबांना मुलांच्या शिक्षणासाठी महागडे अँड्रॉइड फोन आणि फोन कंपनीची बिले परवडत नाहीत, अशा वेळी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात पंचायती महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात, तिथे कमी खर्चात शिक्षण उपलब्ध होऊ शकते.

पंचायत राजच्या यशातील आव्हाने

पंचायतींना वित्त मिळण्यासाठी कोणताही भक्कम आधार नसतो, त्यांना अर्थसाहाय्यासाठी राज्य सरकारांवर अवलंबून राहावे लागते. हे जाणून घ्यायचे आहे की राज्य सरकारकडून दिलेला वित्त हा केवळ एका विशिष्ट वस्तूवर खर्च करण्यासाठी असतो.अनेक राज्यांमध्ये पंचायत निवडणुका वेळेवर होत नाहीत. अनेक पंचायतींमध्ये जिथे महिला प्रमुख आहेत, त्यांच्या पुरुष नातेवाईकांपैकी एकाच्या आदेशानुसार काम केले जाते, महिला केवळ नाममात्र प्रमुख आहेत. यामुळे पंचायतींमध्ये महिला आरक्षणाच्या उद्दिष्टावर नकारात्मक परिणाम होतो. प्रादेशिक राजकीय संघटना पंचायतींच्या कारभारात ढवळाढवळ करतात त्यामुळे त्यांच्या कृती आणि निर्णयांवर प्रभाव पडतो.राज्याने नियुक्त केलेले अधिकारी यांच्यात सामंजस्य निर्माण करणे कठीण जाते, त्यामुळे पंचायतींच्या विकासावर परिणाम होतो.

स्थानिक स्वराज्य संस्थाही व्यवस्था प्राचीन काळापासून भारतातील ग्रामीण समुदायांनी जिवंत ठेवली होती. गावांमध्ये विविध समाज एकमेकांना आधार देत होते आणि एकमेकांवर अवलंबूनही होते. जुन्या चालीरीती आणि परंपरांमुळे समाजाची भावना टिकून राहण्यास मदत झाली. अनेक साम्राज्ये निर्माण झाली आणि कोसळली पण या ग्रामीण समुदायांनी नेहमीच आपले अस्तित्व आणि आत्मा जपला आहे, म्हणजे अनादी काळापासून, ग्रामपंचायती आपल्या ग्रामीण समाजाचा अविभाज्य भाग आहेत. या प्रणाली अंतर्गत, गावातील प्रमुख व्यक्तींना पंच बनवले गेले, ज्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पंचायती गावाच्या न्याय, कायदा आणि सुव्यवस्था, विकास आणि शिक्षण यासह संपूर्ण आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी काम करत असत. गावातील प्रत्येक व्यक्तीचा ग्रामपंचायतींवर अतूट विश्वास होता, परंतु पंचायतराजव्यवस्थेच्या इतिहासात असाही आता काळ आला आहे की, लोक या व्यवस्थेपासून दूर जात असून या व्यवस्थेची प्रतिष्ठा एक प्रकारे कमी होत आहेत.

गांधींना स्वावलंबी आणि स्वयंनिर्णय गावांमध्ये आर्थिक लोकशाही हवी होती, पण आज ग्रामपंचायत स्तरावरील नियोजनाचे स्वातंत्र्य बाजूला ठेवून जिल्हा पंचायत स्तरावर नियोजनाचे प्रस्ताव रखडले आहेत. गाव आणि ग्रामपंचायतींची आर्थिक संभावना आणि उत्पन्न दयनीय बनले आहे, हेही कारण

5

आहे. त्यांना राज्य किंवा केंद्राकडून केवळ पूर्वनियोजित योजनांसाठी पैसे मिळतात. अशा स्थितीत ग्रामपंचायतींमध्ये प्राधान्याने काम करणे आणि मंजूर झालेल्या योजनांचा प्रश्न सुटत नाही.वित्त आयोगाने मंजूर केलेले ग्रामपंचायतींचे पैसेही त्यांना वेळेवर दिले जात नाहीत, अशी लाजिरवाणी बाब काही राज्यांमध्ये घडली आहे. आर्थिक दुर्बलतेबरोबरच अधिकारी-कर्मचारी, विशेषत: तांत्रिक अभियंते आदींचा अभाव ही समस्या आहे.

पंचायत निवडणुकीत हिंसाचार आणि पक्षाचा हस्तक्षेप

प्रत्यक्षात ग्रामपंचायतींच्या निवडणुकाही पक्षीय पातळीवरच झाल्या हे गेल्या अनेकनिवडणुकीत सिद्ध झाले आहे. उमेदवारांना निवडणूक लढवण्याची परवानगी दिली गेली नाही, त्यांचे अपहरण केले गेले किंवा त्यांची हत्या करण्यात आल्याची उदाहरणे कमी नाहीत. पंचायतींमधील अहिंसक वातावरणाच्या उलट,दबाव, मारहाण, अपहरणाच्या धमक्या यांमध्ये काम करावे लागते. विशेषत: ज्या ग्रामपंचायतींमध्ये नैसर्गिक संसाधने मुबलक आहेत, जिथे जमिनीचे बाजारभाव वाढत आहेत, जिथे बेकायदेशीरपणे वाळू, खडी किंवा खनिज उत्खनन केले जाते किंवा जिथे मोठ्या प्रकल्पांसाठी 'जनसुनावणी'ची मंजुरी मागितली जाते.

पंचायत निवडणुकांमध्ये दारूचे वर्चस्व :

पंचायत निवडणुकीत दारूचे इतके वर्चस्व असते की महिला उमेदवारांनाही निवडणुकीत दारूच्या मागणीला सामोरे जावे लागते. दारू, हिंसा आणि पैशाच्या जोरावर पंच-परमेश्वर निवडून आले असते तर गांधींना ते कधीच मान्य झाले नसते. महिला प्रधानांना विवस्त्र केले, दलित प्रधानांना खुर्चीवर बसू दिले नाही किंवा त्यांनी खुर्चीवर बसणे टाळले अशा बातम्या प्रसारमाध्यमांमध्ये आल्या आहेत. ते हिंसेचे प्रतीक देखील आहेत आणि संसर्ग आणि भेदभावाचे देखील प्रतीक आहेत. या सर्वांचा असाही परिणाम झाला आहे.

पंचायतींमध्ये घोडे-व्यापार :-

पंचायतींमध्ये घोडे-व्यापाराच्या प्रलोभनांचा महापूर आला आहे. उत्तराखंडमधील 'नैनिताल उच्च न्यायालयाला' गेल्या पंचायत निवडणुकीतही हस्तक्षेप करावा लागला होता. या जनहित याचिकेवर न्यायालयाने राज्य सरकार आणि 'राज्य निवडणूक आयोगा'ला जाब विचारावा, ज्यामध्ये ब्लॉक आणि जिल्हास्तरीय पंचायतीच्या निवडणुकीत लाखो आणि कोट्यवधी रुपयांच्या खर्चावर आक्षेप घेण्यात आला होता. असे असूनही, ब्लॉक अध्यक्षांच्या निवडणुकीपूर्वी, उत्तराखंड पोलिसांना हरवलेल्या डझनभर पंचायत प्रतिनिधींचा शोध घेण्यासाठी आणि पुनर्प्राप्त करण्यासाठी ठिकठिकाणी छापे टाकावे लागले.गावातील सरकार चालवणाऱ्या सदस्य -सरपंचांच्या सुरक्षेचा प्रश्नही महत्त्वाचा ठरत आहे भ्रष्ट

पद्धतींचा अवलंब करण्याच्या सक्तीमुळे महिला पंच आणि प्रमुखांमध्ये दहशतीचे वातावरण निर्माण होत आहे.

पंचायतराज व्यवस्था मजबूत करण्यासाठी उपाययोजना :-

1. गांधींनी ग्रामस्वराज्यात वैयक्तिक आणि ग्रामसभा या दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या मानल्या. गावातील सामान्य जनता गावातील सभांमध्ये सक्रिय सहभाग घेईल आणि तेथे गावाचे प्राधान्यक्रम आणि गरजा ओळखल्या जातील अशी त्यांची अपेक्षा होती. याउलट, आज ग्रामीण लोकसहभागाची पातळी अशी आहे की, ग्रामसभा आणि पंचायत समित्यांमध्ये वैधानिक संख्या किमान ठेवली तरी कोरम पूर्ण होत नाही.ग्रामसभा व मासिक सभेमध्ये सक्रियता महत्वाची आहेत.
2. राज्य सरकारे पंच आणि पंचायतींना सर्व अधिकार, विभाग, आर्थिक अधिकार आणि कर्मचारी देण्यास टाळाटाळ करतात, ज्याचा त्यांना घटनात्मक अधिकार आहे, तर गांधींना ग्रामपंचायतींमध्ये विधिमंडळ, न्यायपालिका आणि प्रशासकीय युनिटचे एकसंध स्वरूप पहायचे होते. गावांच्या स्वायत्ततेसाठी, प्रत्येक गावकऱ्याने भेदभाव न करता, न घाबरता, पारदर्शी कारभार आणि स्वराज्यासाठी स्वत:च्या साधनसंपत्तीने आणि मानवी प्रतिष्ठेने विकासाची ब्लू प्रिंट आणि अधिकार असणे आवश्यक आहे.
3. पंचायती राज संस्थांना कर आकारणीचे काही व्यापक अधिकार दिले पाहिजेत. पंचायती राज संस्थांनी स्वतःचे आर्थिक स्त्रोत वाढवले पाहिजेत. 15 व्या वित्त आयोगाने पंचायतींच्या वित्त वाटपात वाढ करणे आवश्यक असून पंचायती राज संस्थांना अधिक कार्यकारी अधिकार देण्यात यावेत.
4. महिलांना अधिकाधिक मानसिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम केले पाहिजे जेणेकरून त्या निर्णय घेण्याच्या बाबतीत स्वावलंबी होऊ शकतील. पंचायतींच्या निवडणुका प्रादेशिक संघटनांच्या हस्तक्षेपाशिवाय राज्य निवडणूक आयोगाच्या निकषांवर ठरलेल्या वेळी झाल्या पाहिजेत.

गांधीजीच्या स्वायत्त ग्रामसंस्थेची व विकेंद्रीत ग्रामौद्योगाच्या अर्थशास्त्राची आदर्श इमारत मानवी मूल्ये, शरीरश्रम, साधे जीवन व अहिंसा या चार तत्वांच्या खांबावर उभारलेली आहे. गांधीजी अत्यंत चपखलपणे आपले म्हणणे मांडत असत. ते शब्दही निवडून वापरत. त्यांनी 'राजकारण' हा शब्द कधीही वापरला नाही. ते म्हणत असत, 'राष्ट्रकारण'. सत्तेचे राजकारण नको, देशाला पुढे नेणारे प्रयत्न हवेत. 'स्वातंत्र्य' हा आपण वापरात आणलेला शब्द. पण गांधीजींना भावणारा शब्द 'स्वराज्य'. स्वातंत्र्य आणि स्वराज्य यातला नेमका फरक या महामानवाने योग्य प्रकारे ओळखला होता.

निष्कर्ष (Conclusion) :

महात्मा गांधी नावाचा एक माणूस भूतलावर होऊन गेला यावर पुढील पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही अशा आशयाचे वक्तव्य आईनस्टाईनने केले होते, त्याचा प्रत्यय महात्मा गांधींना समजून घेताना पुनःपुन्हा येत राहतो. जसजसा काळ निघून जात आहे तसतसे त्यांचे विचार अधिकच उजळून निघत आहेत, त्यांची उपयुक्तता वादातीत ठरत आहे, आणि माणुसकीची मशाल हातात घेतलेला हा महात्मा काळाच्याही पुढे कसा होता हे सिद्ध होत आहे.सुसंवाद, शांतता आणि अहिंसेच्या मार्गानेच माणूस सुखी होऊ शकेल हे गांधींचे तत्त्वज्ञान साऱ्या जगाने आता मान्य केले असून त्यांनी दाखवलेल्या मार्गावरून जगाला पुढे जावे लागणार आहे. आम्ही हे विचार पुन्हा आपल्यासमोर आणू शकलो तर याचा निश्चितच आनंद होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची (Bibliography) :

1. पांडे प्रेमनारायन (2000), ग्रामीण विकास एवंम संरचनात्मक परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
2. मुरूनगकर लता, महात्मा गांधी आणि परिवर्तन स्वप्न आणि वास्तव.
3. गांधी महात्मा (2009), माझ्या स्वप्नातील भारत, सांकेत प्रकाशन, पुणे.
4. कोकंडाकर जे. आर, महात्मा गांधी और उनकी विचारधारा, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर. 2009
5. धनंजय आचार्य, आधुनिक जग, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6. लोकराज्य, ऑक्टोबर 2010
7. महात्मा गांधी – विकिपीडिया